

ELEMENTE MORFOLOGICE ARHAICE ÎN GRAIURILE ROMÂNEȘTI ACTUALE DE DINCOLO DE PRUT

DE

PAUL LĂZĂRESCU

În monumentală *Istorie a limbii române*, profesorul G. Ivănescu, distingînd cele patru varietăți de limbă românească vorbite pe patru teritorii despărțite unul de altul prin spații aloglote și care constituie cele patru dialecte românești (dacoromân, aromân, meglenoromân și istroromân), stabilește spațiul dialectului dacoromân astfel :

«Dialectul dacoromân, vorbit în Republica Socialistă România și Republica Socialistă Moldovenească, în partea de est a Banatului iugoslav, în partea de lîngă Dunăre a regiunii dintre Timoc și Morava și în nord-vestul Bulgariei (în valea Timocului). Dacoromâni se mai găsesc în Republica Socialistă Sovietică Ucraineană și în Ungaria. Vorbitorii acestui dialect se numesc *români* (dialectal și *rumâni*) sau, după provincii : *olteni, munteni, moldoveni, ardeleni, bănățeni...*»¹.

Subdialectul moldovenesc este vorbit, așadar, în jumătatea de nord-est a țării, în Bucovina și Moldova, în Republica Socialistă Sovietică Moldovenească, precum și în regiunile limitrofe cu țara noastră ale Republicii Socialiste Sovietice Ucrainene, adică în Bucovina de nord, Bucovina basarabeană și sudul finutului dintre Prut, Nistru și Mare. În comparație cu celelalte subdialecte ale dacoromânei, subdialectul moldovean acoperă suprafața cea mai întinsă din teritoriul în care se vorbește dialectul dacoromân.

Cine dorește să cerceteze structura actuală a graiurilor moldovenești dispune, pe de o parte, de materialele adunate de anchetatorii NALR. *Mold. Bucov.*² (al cărui prim volum se află sub tipar), iar pe de altă parte de materialele ALM³ și ale volumelor de TD *Moldovenești*⁴.

ALM oferă date recente și deosebită importanță asupra graiurilor românești dintre Prut și Nistru, date care completează în chip fericit posibilitatea unei viziuni de ansamblu asupra structurii actuale a dacoromânei,

¹ G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, „Junimea“, Iași, 1980, p. 80.

² *Noul Atlas lingvistic al României. Moldova și Bucovina*.

³ *Atlasul lingvistic moldovenesc*, vol. I, partea I : *Fonetica*, de Rubin Udler, Chișinău, 1968, h. 1—235 ; vol. I, partea II : *Fonetica*, de Rubin Udler, *Morfologia*, de Vasile Melnic, Chișinău, 1968, h. 236—520 ; vol. II, partea I : *Lexicul. Casa. Obiectele de uz casnic*, de Victor Comarnițchi, 1972, h. 521—721 ; vol. II, partea II : *Lexicul. Corpul omenesc. Familia*, de Vasile Melnic, *Agricoltura*, de Vasile Pavel, Chișinău, 1973, h. 722—1 035 (Academia de Științe a R.S.S. Moldovenești, Institutul de Limbă și Literatură).

⁴ *Texte dialectale*, culese de V. Melnic, V. Stati și R. Udler. Supliment la *Atlasul lingvistic moldovenesc*, vol. I, partea I, Chișinău, 1969, 241 p. + 1 h ; partea a II-a, Chișinău, 1971, VIII + 214 p. + 1 h ; vol. II, partea I, publicat sub conducerea și sub redacția lui R. Udler,

aşa cum se degajă din hărţile atlaselor lingvistice regionale apărute sau în curs de apariţie.

Cum graiurile româneşti de peste Prut constituie o arie laterală şi izolată a dacoromânei, prezentînd numeroase arhaisme (fonetice, morfologice, sintactice şi lexicale), ne-am propus să prezentăm doar cîteva elemente morfologice arhaice, specifice acestor graiuri.

Aşa bunăoară, în ţinutul dintre Prut şi Nistru forma cea mai răspîdită de plural pentru substantivul *mîna* este *mîn*. Este desigur vorba de conservarea unui plural vechi care corespunde pluralului latinesc *manus*. Acest plural arhaic s-a putut păstra deoarece în forma articulată *minule* (formă atestată la Dosoftei dar şi în volumul de TD *Mold.* I, 2, pct. 230, p. 162), articolul *-le* indica destul de clar genul feminin⁵.

Este cunoscut faptul că în subdialectul moldovenesc se foloseşte mai frecvent ca în celelalte subdialecte, pentru persoana a treia, pronumele personal (*d)însul*, (*d)însa*). Utilizarea acestui pronume personal cu referire la inanimate este specifică graiurilor moldovenesti. În general *dînsul* a înlocuit pe *el* atunci cînd pronumele urma după o prepoziţie. Această regulă sintactică s-a născut din uzul vechi al limbii române de a întrebuiţa pe *dînsul* după prepoziţia *a* (mai tirziu *la*) : *mă duc la dînsul* (lat. *ad ipsum illum*) sau *mă duc cu-nusul* (lat. *cum ipso illo*), care s-a transformat în *mă duc cu dînsul*, iar prin generalizare *dînsul* a înlocuit pe *el* după oricare prepoziţie⁶ : *dacă l-o skăpat [fusul], n-o may kăutat de dînsu* (Şandru, BL I, p. 97) ; *cîm prind a mîncă dînr-însa* (ALRT, pct. 551).

Într-o arie compactă, în Bucovina de nord şi pe ambele maluri ale Nistrului, se păstrează încă formele arhaice *dîns*, pentru singular şi *dîns* pentru plural : *şădi bāba cu dîş pār a dăuāda* ; *nu sâ likēşti rīcā di dîş* ; *ūşēr adīca pūni lîngā dîş* (ALRT, pct. 455, Saharna — Orhei) ; *şi cosāsc la ū vom cāri i-o kēmāl pi dîş* (ALRT, pct. 551, Boian — Cernăuţi). Urmărind hărţile ALM I, 2, nr. 456 „(pe) dînsul, (pe) dînsa“ şi nr. 457 „(pe) dînşii, (pe) dînsele“ constatăm că pentru forma de singular *pe dîns* se conturează o arie de-a lungul Nistrului, incluzînd localităţi de pe ambele maluri, de la Soroca pînă la Tighina (pct. 70, 111, 123, 126, 137, 141, 142, 143, 150, 164, 168, 174, 176 şi 187). Pentru forma de plural, *pe dîns*, în afara ariei în care apare *pe dîns* (şi care include pentru această formă pct. 70, 80, 91, 118, 120, 135, 136, 137, 141, 143, 149, 157, 164, 168 şi 176), se mai conturează o arie în Bucovina de nord şi în nord-vestul ţinutului dintre Prut şi Nistru (pct. 6, 10, 16, 17, 18, 21, 23, 24, 25, 37).

O formă arhaică de pronume nehotărit apare înregistrată în localitatea Trebuzeni din raionul Orhei : *nişticavai* cu sensul „careva“⁷ ; DLR, tomul

de A. N. Dumbrăveanu şi E. N. Constantinovici, Chişinău, 1971, VIII + 303 p + 1 h (Academia de Ştiinţe din R.S.S. Moldovenească, Institutul de Limbă şi Literatură).

⁵ Vezi Sextil Puşcariu, *Limba română*, I, Bucureşti, 1940, p. 342 ; Emil Petrovici, *MÂNĂ cu pluralul*, în DR, VIII, 1931—1933, p. 95—101 ; cf. şi Paul Lăzărescu şi Victorela Neagoe, *Contribuţia ALM şi a textelor dialectale moldovenesti la cunoaşterea stadiului actual al graiurilor româneşti*, în *Omagiul lui Constantin Iosif Drăgan*, II, Roma, 1978, p. 115.

⁶ Sextil Puşcariu, *Limba română*, I, p. 112.

⁷ Vezi Paul Lăzărescu, *O formă arhaică de pronume nehotărit în graiurile moldovenesti : nişticavai*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Etnologice şi Dialectologice“, seria B, 2, 1982, p. 283—287.

VII, partea I, atestă termenul *neșticavai* în *Lelopisețul Țării Moldovei* al lui I. Neculce.

Presupunem că acest pronume nehotărît *neșticavai* este rezultatul contaminării pronumelui nehotărît arhaic *neștine* „careva” cu pronumele nehotărît *nișcai* „careva”. În favoarea acestei presupuneri pledează, pe de o parte, largă răspândire a pronumelui nehotărît *neștine* în textele noastre vechi, iar, pe de altă parte, existența în graiurile moldovenești actuale dintre Prut și Nistru a pronumelui nehotărît *niscaiva*, sub forma sa locală *niscavai*. Procedeu de compoziție a pronumelor nehotărîte cu *-va* (< lat *vole*) este binecunoscut în istoria limbii române⁸.

În domeniul verbului, graiurile din nord-vestul teritoriului dintre Prut și Nistru, precum și cele de pe malul stîng al Nistrului conservă forma veche în *a* pentru persoana 1 pl. a indicativului prezent omonimă cu cea de la imperfect : *dam, calam, lucrăm, mînam, stam, vram* (vezi ALM I 2, h. 476 „noi lucrăm”, 470 „noi vrem”, 480 „noi dăm”, 484 „noi stăm”, 492 „noi mînam”). Aria în care se păstrează aceste forme arhaice de persoana 1 pl. a indicativului prezent constituie, de fapt, zona cea mai conservatoare a graiurilor românești de peste Prut.

Vîitorul arhaic alcătuit din prezentul auxiliarului *a avea* și infinitivul verbului (*am a trimite, are a veni*) se întilnește în graiurile din Bucovina de nord : *ări a méri, am a lucrá, am a mérzi la dînsu* (ALM, pct. 8, 9, 11, 12, 15, 16, 19, 21)⁹.

Tot în graiurile din Bucovina de nord, după diferite verbe sau expresii verbale care primesc de obicei conjunctivul, se folosesc construcțiile vechi cu infinitivul : *trebuie + infinitivul : grajesc și trebu a făci* (TD Mold., pct. 19) ; *urea + infinitivul : ura a mérzi, puté a scri* etc. Astfel de construcții au fost înregistrate în punctele ALM : 9, 12, 13, 17, 19, 21.

Conjunctivul prezent de tipul *să șibă, să h'ibă*, formă arhaică și analogică¹⁰ atestată în teritoriul dintre Prut și Nistru încă de ALR în variantele *să șibă, să șibă*¹¹, precum și de alți cercetători¹², apare și în ALM în varianta *să șibă* în graiurile din nord (pct. 39, 40, 41, 51, 43, 54, 55), *să h'ibă* în graiurile din sud-vestul teritoriului dintre Prut, Nistru și Mare (pct. 199, 203 ș.a.) și *șá șibá* în graiurile de pe malul stîng al Nistrului (pct. 81, 83, ș.a.).

Existența altor forme analogice, *să vibă* „să vină”, *să scribă* „să scrie”, *să spuibă* „să spună”, atestate de Leca Morariu în Bucovina¹³, precum și cele pe care le înregistrează recent ALM, *să știbă* „să știe” (în majoritatea graiurilor cercetate), *și vibă*, „să vină” (pct. 74, 81, 83, 190), *și béibă* „să bea” (pct. 69, 190) în graiurile de pe malul stîng al Nistrului¹⁴, constituie un argu-

⁸ Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1968, p. 191.

⁹ *Dialectologia moldovenească*, sub redacția lui R. Udler și V. Comarnițchi, Chișinău, 1976, p. 230–231.

¹⁰ Originea acestor forme este discutată de B. Cazacu, *Conjunctivul prezent de tipul să șibă (hibă șitá, știaá)*, în *Studii de dialectologie română*, București, 1966, p. 140–143.

¹¹ S. Pop, *Importanța graiului românesc...*, în „Revista Fundațiilor”, VIII, 1941, nr. 8–9, p. 436.

¹² Conjunctivul prezent *să știbă* a fost atestat în Basarabia și de D. Șandru, în BL, I, p. 95 ; P. V. Ștefanucă, în AAF, 1938, p. 55 ; N. P. Smochină, în AAF, 1939, p. 46.

¹³ Leca Morariu, în „Glasul Bucovinei”, VIII, p. 2, „Făt Frumos”, XI, 1936, p. 42.

¹⁴ *Dialectologia moldovenească*, sub redacția lui R. Udler și V. Comarnițchi, Chișinău, 1976, p. 231.

ment în favoarea explicației prin analogie a formei de conjunctiv prezent *să fibă*, după modelul conjunctivului *să aibă*, explicație dată de altfel încă în 1881 de Fr. Miklosich¹⁵, dar contestată ulterior și socotită ca o influență aromână asupra dacoromânei (Tache Papahagi, G. Ivănescu)¹⁶.

Am semnalat aceste câteva elemente morfologice arhaice, specifice graiurilor românești din R.S.S. Moldovenească, pentru a sublinia rolul deosebit al ALM în cunoașterea și aprofundarea structurii dialectale a dacoromânei.

Existența acestor arhaisme într-o arie laterală a românei relevă, o dată mai mult, importanța pe care atlasele lingvistice regionale o prezintă pentru istoria limbii. Totodată, înregistrarea unor astfel de elemente atestă că graiurile românești vorbite pe teritoriul R.S.S. Moldovenești — sau făcînd o paranteză, „Limba vechilor cazanii / Care-o plîng și care-o cîntă / Pe la vatra lor țaranii/“, cum o numea poetul — sînt încă depozitare ale unor mărturii uneori necunoscute ale romanității noastre.

Și fiindcă l-am citat pe Al. Mateevici, în încheiere vom cita și o strofă dintr-un mare poet actual din R.S.S. Moldovenească, Grigore Vieru :

„Mai bun noroc ș-avere Decît în suflet graiul
Mai mare eu nu am, Acestui pașnic neam“¹⁷.

ELÉMENTS MORPHOLOGIQUES ARCHAÏQUES DANS LES PARLERS ROUMAINS ACTUELS D'AU-DELÀ DU PRUTH

RÉSUMÉ

Les faits linguistiques enregistrés dans ALM ainsi que dans les volumes de textes dialectaux moldaves présentent la structure actuelle des patois roumains parlés sur le territoire de l'URSS ceux-ci offrent des données intéressantes pour l'histoire du roumain et constituent un document précieux pour la connaissance approfondie du domaine linguistique de la Roumanie.

Constituant une aire latérale et isolée du daco-roumain, les parlers d'au-delà du Pruth présentent de nombreux archaïsmes (phonétiques, morphologiques, syntaxiques et lexicaux) que les ouvrages linguistiques roumains mentionnent pour la littérature ancienne du XVIIème siècle.

De ces archaïsmes, la présente communication ne retient que quelques éléments morphologiques spécifiques : les pluriels *min*, *minuri* (du singulier *mină*) ; le pronom personnel *dîns* pour le singulier et *dînsș* pour le pluriel ; le pronom indéfini *nișcavai*, *nișlicavai* ; la première personne du pluriel de l'indicatif présent homonyme de l'imparfait (*dăm*, *catăm*, *stăm*) ; des formes périphrastiques du plus-que-parfait composé (*am fost cumpărat*, *am fost luat*, *l-o fost adus*) ; le futur formé du présent de l'auxiliaire *a avea* et de l'infinitif du verbe à conjuguer (*am a trimite*, *are a veni*) ; le subjonctif présent du type *să șibă*, *să hibă*.

L'existence de ces éléments archaïques, dans les parlers roumains d'au-delà du Pruth, atteste que ces parlers sont les dépositaires de témoignages parfois inconnus de notre romanité.

București, str. M. Eminescu nr. 81, bl. B, ap.6

¹⁵ Fr. Miklosich, *Beiträge zur Lautlehre der rumänischen Dialekte (Consonantismus, II)*, Viena, p. 27.

¹⁶ Vezi Tache Papahagi, *Éléments aroumains en dacoroumain*, în „Langue et Littérature“ III, 1946, nr. 1—2, p. 213 ș.u. ; G. Ivănescu, *Coloniile meglendoromâne în sudul Transilvaniei, Olenia și Muntenia...*, în „Buletinul Philippide“, IX, 1942, p. 161 ș.u.

¹⁷ „Limba română“ constituie una dintre temele predilecte la poezii originari din ținuturile dintre Prut și Nistru. De la George Sion, cu „Mult e dulce și frumoasă/Limba ce vorbim, / Altă limbă-armonioasă / Ca ea nu găsim ; / Saltă inima-n plăcere / Cînd o ascultăm, / Și pe buze aduce miere / Cînd o cuvîntăm“ /, la Alex. Mateevici, cu „Limba noastră-i graiul pînii, / Cînd de vînt se mișcă vara, / În rostirea ei bătrînii / Cu sudori sfințit-au țara /“, la numeroși poeți actuali din R.S.R. Moldovenească. A se vedea în acest sens cuprinzătorul volum *Mama, graiul*, antologie de Grigore Vieru, Chișinău, 1981, din care am reprodus versurile lui Grigore Vieru din poezia *Graiul* (p. 96—100).